

СЈЕЋАЊА

АКТИВНОСТ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА, КОМУНИСТА И ДРУГИХ ПРИПАДНИКА НОП-а У СРЕЗУ БЈЕЛОПОЉСКОМ НА ДЕСНОЈ СТРАНИ ЛИМА 1942—43. ГОДИНЕ (ДО КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ)

Рад у условима владавине окупатора и његових сарадника — четника и муслиманске милиције

Партијске организације и комунисти у срезу бјелопољском на десној страни Лима добили су задатак од Рифата Бурџовића-Трша, Томаша Жижића и Живка Жижића, на састанцима одржаним 21—23. јануара 1942. године у Шаховићима, да остану на терену и наставе политичку активност. То је било у ситуацији када су партизанске снаге напуштале ту територију и када су, под окриљем и уз помоћ окупатора, јачале и све агресивније иступале четничке и друге издајничке организације. Рачунало се да ће присуство комуниста на неослобођеној територији и њихово дјеловање допринијети раскринкавању издајника, спречавању братоубилачке и популаризацији народноослободилачке борбе и придобијању људи за циљеве НОБ-а.

Јануара 1942. године одређени су да илегално раде на терену својих општина сједећи чланови КПЈ: Бистрица — Милутин Поповић, секретар партијске ћелије, Мүле Мүсић, Берко, Мико и Радисав Недовић, Обрад Поповић, Смајо Хацибеговић, Хивзо Чиндрак и Малиша Шћекић; Расово — Иван Добрашиновић, секретар, и ја (Добрашин Добрашиновић);¹ Затон — Милика Обрадовић, Вучина Дробњак и Евгенија-Гена Кораћ, а могуће да је био члан КПЈ и Раде Обрадовић; Лозна — Радомир Луковић, секретар, Душан Булатовић-Цато, Јован Буровић и Стојана Луковић.

¹ Партијска ћелија у Расову, оставши са два члана КПЈ, практично је представљала партијско повјереништво, јер по Статуту КПЈ партијска ћелија треба да је састављена од најмање три члана.

У Коритима није постојала партијска организација.

Према томе, јануара 1942. године задржано је на терену десне стране Лима у пет општена среза бјелопољског 19 чланова КПЈ, оргнизовних у четири партијске ћелије.

Рад ових партијских организација и комуниста у периоду од јануара 1942. године до повратка партизанских бригада из Босне, односно до поновног ослобођења Бијелог Поља 29/30. септембра 1943. године, одвијао се у условима интензивног организовања и јачања четничких обреда и муслиманске милиције, отворене сарадње четника и муслиманске милиције са окупатором, борбе четника Павла Буришића против партизанских снага и организовања четничких акција против комуниста илегалца и страховитог терора према симпатизерима НОП-а, те братоубилачке борбе између православног и муслиманског становништва која је изазвана акцијама непријатељских формација ван овога подручја.

У таквим условима требало је прилагодити и форме рада партијских организација и комуниста, чланова СКОЈ-а и осталих активиста НОП-а. Умјесто иступања комуниста на политичким зборовима и конференцијама, као и другим ширим скуповима, морало се индивидуално радити, разговарати с појединцима или ужим групама симпатизера и преко њих вршити утицај на разне средине — првенствено на омладину, затим на старије људе, на борце организоване у сеоским стражама, као и на сељаке присилно мобилисане у локалне четничке јединице.

Неуспјели напад партизанских снага на Пљевља 1. децембра 1941. године и повлачење партизана из Западне Србије, као и долазак Павла Буришића из Србије од Драже Михаиловића око Нове 1942. године са познатим „Инструкцијама“ и усменим упутствима за борбу против партизана и Муслимана, поспјешили су релативно брзи развој четничког покрета на терену који су напустиле партизанске јединице. У четничке редове ступају првенствено официри и подофицири бивше југословенске војске, жандарми и финанси, познати политички приврженици бившег владајућег режима — посланици, срески начелници и полицијски писари, предсједници општина и дјеловође и други антикомунистички опредјељени чиновници, трговци, кафеџије и сеоски богаташи, као и њихови брајственици, наравно уз мањи број изузетака. Оваква лица су представљала ударну снагу четника, који се ускоро организују и у тзв. јуришне јединице.

Током 1942. и почетком 1943. године четничке снаге све више јачају. Марта—априла 1943. године Павле Буришић располаже са око 7.000 четника, организованих у веће оперативне и мање локалне јединице, са подручја ондашњих срезова Андријевица, Беране, Бијело Поље, Колашин и Пљевља.² Спроводећи

² Богдан Гледовић, *Санџак у народноослободилачкој борби 1941—1945*, рукопис, стр. 7.

директиве Драже Михаиловића, Буришић свакодневно води борбе против партизана, а после је полачења партизанских бригада за Босну предузима мјере чишћења терена, прогонећи и убијајући герилце и илегалне партијске раднике, чланове њихових породица и остале присталице НОП-а. Терор Буришићевих четника се нарочито појачава у зимском периоду 1942/43. године. Поред метода застрашивања и пријетњи и директног терора, ускраћивања материјалне помоћи која је добијана од Италијана и директне пљачке, четници су се служили и пропагандном подршком Радио-Лондона, који је борбу четника лажно приказивао као борбу против окупатора и позивао народ да ступа у редове Драже Михаиловића као дио краљевске војске у отаџбини. На тај начин четници су успјели да мобилишу и, макар привремено, вежу за себе већину немуслиманског становништва у наведеним срезovima.

Борба против Муслимана је други правац акције четника Павла Буришића, што је такође било у складу с инструкцијама Драже Михаиловића. Ова активност је за четничку организацију била вишестрано корисна. Изазивањем сукоба с Муслиманима Срби и Црногорци су доведени у положај да тешко могу остати неутрални, јер је и реакционарно вођство Муслимана од првих дана било на страни окупатора, па је умјесто против четника вршило мобилизацију муслиманског живља под паролом борбе против Срба, идентификујући Србе са четницима, тако да од репресалија муслиманске милиције нијесу поштеђене ни оне породице које су биле познате као отворени противници четника. Четници су водили борбу против Муслимана са циљем да их потпуно униште (то је био дио не само војничког него и политичког програма четничке организације Драже Михаиловића). Уништење Муслимана подразумијевало је пљачку њихове имовине, што је за многе било примамљив и чак довољан разлог да ступају у четнике. Борба против Муслимана представљала је за четнике истовремено и фасаду иза које се скривао њихов основни циљ: борба против партизана и „социјалне револуције“ На тај начин отупљаван је отпор једног дијела православног живља према четницима. Релативан успјех у борби против Муслимана четници су имали у 1942. и нарочито почетком 1943. године.

Упоредо с јачањем четничких снага, у Бијелом Пољу и на десној страни Лима јачају и снаге муслиманске милиције. Вехбо Бучан располаже мањим снагама, милиција Гаљана Лукача нараста на око 1.000 добро наоружаних војника, а Базим Сијарић има чак око 2.500 такође добро наоружаних војника.³ Пред окупатором ове снаге су имале основни задатак да се боре против комуниста, а пред муслиманским становништвом да се супротстављају „Србима“, које су поистовјеђивали са четницима. Да

³ Исто, 4 и 5.

би задобили повјерење окупатора, они су сваку своју акцију против православног становништва представљали као борбу против комуниста. Међутим, Гаљан Лукач, који је као њемачки агент успио да уочи рата постане и члан КПЈ (али је убрзо откривен и избачен),⁴ не скрива своје антикомунистичко и анти-српско расположење и уз Италијане са својом милицијом учествује 6. јануара 1942. године у паљењу кућа Драгише и Перише Добрашиновића (чији су синови били комунисти, а брат Милоје као познати антифашист и први партизански командант Команде мјеста у Бијелом Пољу био убијен од Италијана), затим куће Рада Ковачевића (у којој је једно вријеме био инсталиран радио-апарат Обрада Пешића те је користио за хватање и растурање вијести), куће Војина и Вида Томовића (чији је син Радоман већ био активни четник Павла Буришића), куће Баћа Мићовића, Здравка Величковића, Миће Бјелопавлића и Александра Поповића. Због борби на лијевој страни Лима, Италијани и милиција Гаљана Лукача нијесу стигли да спале куће Милоје Пешића, Груја Луковића и Панта Рудића, чији су синови од првих дана учествовали у устанку и тада се налазили у Бјелополском одреду, као ни куће Петре и Љубана Ружића. Наредних дана Италијани су с муслиманском милицијом опљачкали и запалили куће у Припчићима.⁵

Но, без обзира на међусобне супротности, четници и муслиманска реакција имају и заједнички именоватељ, а то је: сарадња са окупатором, антикомунистички став и борба против народослободилачког покрета — као основни циљ. Да би се овај циљ остварио била је неопходна и њихова међусобна сарадња, на којој је у одређеним ситуацијама окупатор инсистирао.

Прва таква сарадња остварена је на састанку „православних и муслиманских првака“ из срезова беранског и бјелополског одржаном 22. фебруара 1942. године у Биочи, општина Лозна. Из записника са овог састанка, чији је оригинал сачуван, види се ко су ти прваци, као и циљ састанка и усвојени закључци.⁶

У преговорима су учествовали: Јусуф Ђоровић, Река Шахман и Ђамо Муцевих (Лозна), Милан Бандовић, предсједник општине Затон, Данило Павловић, учитељ из Ивања, и Милутин Зечевић (Затон), Вуле Радовић из Радулића, Сретко Радовић, као

⁴ Архив Историјског института Титоград (у даљем тексту: АИИТ) VIII 1з — 8, Сјећање Радомира—Лала Дробњака, Ива Раховића и Шабана—Шаба Бурџовића.

⁵ Непосредни повод за паљење кућа у Расову био је напад четника под командом Миливоја Обрадовића на Ахма Беговића и његову пратњу, када је из Бијелог Поља пошао у Расово да преузме власт предсједника општине. Али паљење кућа у Припчићима показује да се радило о смишљеним репресалијама окупатора уз помоћ муслиманске милиције и о смишљеном избору домаћинстава над којима ће се извршити одмазда.

⁶ Архив Војноисторијског института у Београду (у даљем тексту АВИИ), Фонд ЛСЧО, рег. бр. 7/4, к. 144.

и Душан Јокић и Миливоје Влајковић из Азана. У току сједнице су дошли: Ибрахим Мекић, предсједник коритске општине, Касум Реброња (Годуша), Јонуз Идризовић и Мустафа Хоџић (Годијево). Сви наведени су из среза бјелополског.

Из беранског среза су били присутни: Пүниша Лекић, предсједник Окружног суда, Петар Бојичић, срески начелник, Иван Чүкић, предсједник општине Будимља, Владимир Вүјошевић, предсједник општине Беране, Радоје Шћекић, Мехмед Бечевић, Ибрахим Зејниловић, Хамдија Рамусовић, Газим Црновршанин.

Нијесу дошли представници расовске и савинопољске општине, док су представници из Бијелог Поља — Живко Анђелић, Харун Ламежевић, Филип Хајдуковић, Муле Музуровић, Димитрије Булатовић и Бахо Мекић — обавијестили Петра Бојичића 21. фебруара да не могу доћи због тифуса који се појавио у граду, али да су прије 10 дана формирали „национални одбар од православних и муслимана“, постигли споразум и „издали проглас који ће им показати Јусүф Ђоровић и Милан Бандовић“.⁷

Из прве тачке дневног реда састанка у Биочи види се основни циљ који треба да се постигне: „успостављање пријатељских односа између православног и муслиманског живља и заједничке акције против комуниста“, а у закључку по овој тачки дневног реда између осталог се каже: „да муслимани гоне комунисте кроз муслиманска села а православни кроз православна села, а у случају да затражите једни од других помоћ у овом циљу дужни су је указати једни другим“

У потпису записника нема Миливоја Влајковића који се наводи као присутни, а записник су још потписали Бахто Сијарић, Смаил Идризовић и дјеловођа Васо Р. Бојовић.

За овјерача записника изабрани су Радоје Шћекић и Јусүф Ђоровић.

Последњи закључак је да се примјерак записника достави команданту италијанске дивизије у Беранама.

Коментар овог споразума скоро да није потребан. „Православни и муслимански прваци“ се договарају у складу са жељама окупатора, а народ се хушка на борбу против комуниста и народноослободилачког покрета.

У таквој ситуацији комунисти су се налазили између двије ватре, у пуном значењу тих ријечи. Комунисти Муслимани нијесу могли обезбиједити ширу подршку муслиманског живља јер је он био под јачим утицајем хоџа и реакционарних муслиманских вођа, а уз то уплашен и акцијама четника, а код већине православног становништва, нарочито у периоду јачања четничке организације, нијесу се смјели појављивати самим тим што су Муслимани; на другој страни — комунисти Срби и Црногорци већ самим тим што су комунисти били су у опасности од четника, а зато што су Срби односно Црногорци Муслимани су

⁷ Исто, рег. бр. 6/4, к. 144.

их гледала с неповјерењем. Ипак, и у таквим околностима комунисти су били доста активни и остваривали су значајне резултате.

По повратку са савјетовања у Шаховићима и разговора с Рифатом Бурџовићем-Тршом и Томашом и Живком Жижићем, партијска организација у Бистрици је анализираола и конкретизовала постављене задатке. У тој ситуацији комунисти су имали два основна задатка: да осујете одлазак четника на фронт против партизана и да раде на спречавању братоубилачке борбе.

Да би се спријечио одлазак четника у борбу против партизана на лијевој страни Лима, комунисти су истицали опасност по православно становништво од квислиншке муслиманске милиције. Ово је имало ефекта код православног живља, које иначе није жељело да се одваја од својих кућа и породица, те је имало изговор за одупирање четничкој мобилизацији. Због тога до јуна 1942. године ни пет људи није отишло на лијевоу страну Лима да се бори против партизана.

Четници су покушали да штаб свог батаљона смјесте у згради жандармеријске станице у Бистрици, али су комунисти и остали симпатизери НОП-а наглашавали да ће то изазвати адекватно организовање Муслимана и неминовно довести до међусобног сукоба. Наравно, и Муслимани су се томе супротставили, нарочито када су упознали садржину летка Обласног комитета КПЈ за Санџак и када им је Смајо Хаџибеговић објаснио шта четници намјеравају. Комунисти су инсистирали да се локални четници задрже на функцији сеоских стража које би имале искључиви задатак да штите своја села и своје становништво од напада са стране, у чему се углавном и успјело. Истина, сеоске страже су биле у саставу и под командом четничке организације коју су водили богатији људи и други „вићенији“ Срби и Црногорци, а који су у суштини били противници комуниста и народноослободилачког покрета, и то остали до краја рата, али је у датој ситуацији њихова вербална предидељеност за четнике представљала мању опасност него да су као нека чвршћа јединица (чета или батаљон) ишли у борбу против партизана. Ово тим прије што комунистима главна опасност није пријетила од локалних четника и сеоских стража, већ од оних који су као стална војска долазили на овај терен. Ипак, на овом подручју су се доста рано афирмисали као четници: Чедо Јаћимовић, који је био и лични пријатељ Драже Михаиловића, браћа Љубо и Балша Балшић, који су у 1941. године били код Боже Јаворског у Србији, Дмитар Шћекић, Милош Кандић и други.⁸

Исто тако значајан (али тежи) задатак био је да се спријечи братоубилачка борба. Четничком вођству и муслиманској реакцији, подстицањем од окупатора, конвенирао је национални раздор. Насупрот њима, народ није жељио међусобну борбу, јер је

⁸ Казивање Милутина Поповића и Малише Шћекића.

историјско искуство показало да су окупатори долазили и одлазили а народ је дијелио заједничку судбину. Без обзира што је међусобно повјерење било пољуљано, људи су са обје стране и самоиницијативно предузимали мјере да до борбе не долази.

У Бистрици, у рано прољеће 1942. године — послје низа демонстративних пролаза кроз села настањена православним становништвом наоружаних група на челу са Вехбом Бучаном из Губавча, Авдом Сијарићем из Ушановића, Илијазом Шипкарком из Радојеве Главе и других у циљу застрашивања тог становништва — приликом наилаaska једне веће групе наоружаних муслиманских војника на челу с Авдом Сијарићем и Илијазом Шипкарком, пред ову колону је изашла група сељака немуслимана и код Камене Ђуприје се састала с вођама колоне. Том приликом је постигнут договор да та и сличне групе могу мирно пролазити уколико не буду залазиле кроз немуслиманска села и малтретирале тамошње становништво. Такав договор је одговарао и комунистима у Бистрици и житељима једне и друге стране. Од тада није било сличних похода, сем што су и муслиманска села имала своје сеоске страже. Бојазан је једино постојала од стране квислиншке милиције Газима Сијарића, од које је страховало православно становништво на том подручју.⁹

Међу муслиманима су дјеловали Смајо Хаџибеговић из Ботурића и Хивзо Чиндак из Медише. Смајо се често састајао с Малишом Шћекићем, а повремено и с Милутином Поповићем. Њихове комшије су то учавале, па су Смају пребацивале да је „српски“ шпијун и покрштењак, а Малиши да је „турски“ шпијун и потурчењак. Ипак, захваљујући дјеловању комуниста Муслимана, ни један Муслиман из Ботурића није отишао у непријатељске редове, нити у борбу против партизана. Смајо је говорио овим људима о циљевима НОП-а, плановима окупатора и тежњи четника да униште муслимански живаљ. У прољеће 1942. године Милутин и Малиша су донијели летак Обласног комитета КПЈ, намијењен у првом реду Муслиманима, да се прочита на ширем скупу у Ботурићима, што је Смајо и учинио, а што се веома позитивно одразило на окупљене људе.

Смајо је током 1942. године политички дјеловао и у другим муслиманским селима: Радојевој Глави, Медиши, Пресеченику итд., а посебно је настојао да раскринка хоџу Мекића из Корита, који је покушао да формира фашистичку муслиманску организацију (због чега је по ослобођењу проглашен за ратног злочинца и стријељан). У свом раду Смајо се ослања на омладинце Бамила и Циба Хаџибеговића.¹⁰

У првој половини 1942. године партијска организација у Бистрици посвећивала је одговарајућу пажњу и унутарпартијском раду: одржавани су партијски састанци, радили су понешто и

⁹ Казивање Милутина Поповића.

¹⁰ Казивање Смаја Хаџибеговића у разговору од 25. априла 1975. године у Београду.

теоретски а у Партију су примљени Вукосава Поповић и Обрад Раковић. У СКОЈ су примљени: Грујо, Вуксан и Радован Јањи-мовић из Костурнице, Фамил Хаџибеговић и Ботурића и Поповић (вјероватно Гроздан) из Пећарске (који је погинуо 1944. године у борби против Њемаца у Тријебинама код Сјенице).¹¹

Мухамед - Муле Мусић вратио се из Шаховића са задатком да легално живи и дјелује међу Муслиманима, иако је указивао Тршу и Жижићу да ће страдати управо од Муслимана. По доласку на терен остао је неколико дана код Новице Шћекића, а тада је Лале Шћекић, тада већ организовани четник, тражио да Муле напусти кућу. Ту добија запаљење плућа. Вехбо Бучан 2. фебруара 1942. године опкољава кућу, упада у собу и напада на Мула, који је без оружја. У том моменту Цека, сестра Хивзова, удара Вехба сјекиром, коме испада пиштољ из руке, Муле устаје и узима своју пушку и рањава Вехба. Тада упадају Вехбови људи, савладавају Мула и воде га за Расово, а сјутрадан предају Италијанима у Бијелом Пољу. Италијани га спроводе за Цетиње, осуђују на 24 године робије и отпремају у логор (уз велико мито Муле је спасен смртне казне). Док је Вехбо опкољавао кућу, Хивзо и брат му Бишо Чиндрак успијевају да побјегну, а Цека спаљује компромитујући материјал.¹²

Одласком у Бјелополски НОП одред Велимира-Веша Пешића¹³ и Цветка Рудића, мојим двомјесечним боравком у Пријелозима у срезу беранском и задржавањем око 4—5 мјесеци секретара партијске ћелије Ивана Добрашиновића на терену савинопољске општине (у кући Рафаила Поповића и тетке му Загорке), партијска ћелија у Расову све до средине 1942. године престала је да живи. Политичка дјелатност у то вријеме се одвија на бази индивидуалних контаката с активистима НОП-а Љубаном и Петром Ружић, Милојем Луковићем, Станком Лабан и другима, а преко ових с многим симпатизерима и родољубима. Почетком марта вратио сам се из Пријелога у Расово, а на неколико дана долази из Бистрице и Иван Добрашиновић, који, уз моју помоћ окупља поменуће активисте и даје им одговарајуће задатке. Ово се дешава у вријеме мобилизације четника за борбу против партизана на лијевој страни Лима.

Из Расова, као четници у саставу Расовско-бистричког батаљона, били су нарочито познати (поред Миливоја Обрадовића као команданта и командира чета Вукића Обрадовића и Рофа Фурунџића): Вуко Јоксимовић као командант мјеста у Расову, Бошко Ковачевић с Оброва (који је као злочинац стријељан), Димитрије и Велимир Шекуларац (које су Муслимани фебруара 1942. године убили зато што су претходне јесени напали групу

¹¹ Казивање Малише Шћекића.

¹² Казивање Мухамеда — Мула Мусића.

¹³ Погинуо 5. августа 1942. на Ливну као заменик политичког комесара 4. батаљона Треће санџачке бригаде.

Муслимана и ранили Авдулаха Сирајића), Милосав Баковић, Миливоје Ракоњац, Василије Цвијовић, Јеротије Шебек, сви из Његњева, који су остали до краја рата у четницима и са својим командиром чете одступили при коначном повлачењу према западу, и други.

Од четника из расовске општине ван Расовско-бистричког батаљона, познати су били: Радоман Томовић из Растоке, који је био командир штапске чете Павла Буришића и као такав произведен у чин потпоручника а затим поручника,¹⁴ Мијо Шћекић из Растоке, пратилац Милана Бандовића,¹⁵ Вукман Божовић из Растоке, идеолошки противник комуниста и НОП-а, и други.

Међу расовским четницима није било батинаша и кољаша, чак ни у редовима оног малог броја који је одступио с Павлом Буришићем. Послије неуспјеле IV непријатељске офанзиве против партизанских снага и разбијања четника на Неретви, већина их се задржала код својих кућа, схвативши да четници губе битку, а од краја 1943. године један број до тада активних четника је добровољно ступио у партизане или се на други начин укључио у НОБ.¹⁶

По повратку Павла Буришића из Србије, Миливоје Обрадовић, који га је дочекао у Костеници, све је агресивније иступио против комуниста и посебно настојао да чланове њихових породица мобилише у четнике. Тако је јануара 1942. године, у пуној кафани Обрада Пешића у Расову, изазвао Перишу Добрашиновића питањем да ли се његов брат Милоје потурчио, на шта га је Периша ошамарио и столицом хтио да га удари. Присутни су интервенисали и смирили Перишу, а Миливоје је запретио да ће му се осветити.¹⁷

Када је Миливоје Обрадовић приступио спровођењу наредбе Павла Буришића од 8. марта 1942. године, којом му је наложено да Расавско-бистрички батаљон упути 100 наоружаних четника за формирање специјалног одреда који ће бранити Колашин од напада партизана,¹⁸ Иван Добрашиновић је дао задатак Љубану Ружићу да се убаци у четничке редове и да отуда дјелује за НОП. Ово је био добар потез, јер смо од тада имали тачне и благовремене информације о плановима и кретању четника и о држању појединаца. Љубана су цијениле његове комшије, а он је својим присним држањем везивао људе за себе и код њих постепено стварао античетничко расположење. Вјероватно и из

¹⁴ Маја 1943. интерниран од Њемаца. Од завршетка рата живи у Савезној Републици Њемачкој гдје и данас активно дјелује у четничкој емиграцији.

¹⁵ Живи као расељено лице у САД.

¹⁶ Ипак, ни до данас, на примјер, није разјашњено ко је у Растоци 1944. године догучао рањеног партизана Радоја Павловића (родом од Шавника), иако се са сигурношћу може претпоставити да су то могли урадити једино четнички елементи из самог мјеста.

¹⁷ Казивање Зарије Лакића аутору 9. маја 1977. године у Београду.

¹⁸ АВИИ, Фонд ЛСЧО, рег. бр. 12/1—2, к. 132.

тих разлога на лијевој страну Лима није пошао већи број четника. Расовско-бистрички батаљон је тада први пут тамо учествовао у борби против партизана са око 2—30 четника, али не у Колашину већ на Бандери, недалеко од Бијелог Поља. Остало људство, које није ишло на партизане, држало је страже у селима.

Иван Добрашиновић је задужио и Рајка Нишавића, омладинца из Ивања, који је тих дана био у Расову, да прикупља информације о активности и снази четника, затим муницију и друге прилоге, као и да одржава везу са Софијом Шћекић у Затону и са мном у Расову. Нишавић је због предедијељености за партизане јуна 1942. године ухапшен од четника и спроведен у Шаховиће, одакле је крајем августа побјегао и поново се повезао са мном и са Софијом Шћекић.¹⁹

У овом периоду (прва половина 1942. године) обновљени су и активирани контакти са Бијелим Пољем и редовно одржавани до краја септембра 1943. године. Главна је веза био Миломир-Миле Поповић, који је радио у италијанској болници и, поред информација које је сазнавао од Италијана, достављао санитарски материјал и лијекове. Прилоге у љековима и санитарском материјалу је давала и Зора Касаловић, апотекар у Бијелом Пољу, док је Милица Буровић достављала прилоге у одјећи, обући и новцу. Нешто касније је успостављена веза и с Емином Хадровићем, који је чувајући једину своју козу (да би је „нахранио“) долазио у Лознице или до Расова и преносио или примао обавјештења и поруке.

Преко Миломира Поповића, а понекад и директно, веза је одржавана и са Драганом Поповићем.

Веза са Бијелим Пољем је одржавана преко Петре Ружић из Лознице, која је санитарски материјал, љекове и друге прилоге дотурала до Милована Мердовића, у Припчићима или до других веза на лијевој страни Лима, а по повлачењу партизана за Босну до Софије Шћекић из Затона.

Петра Ружић је практично од јулског устанка вршила курирску службу за потребе партијске организације до веза у околним мјестима (Бистрица, Затон, Пријелог, Бубање, а до јуна 1942. године и до фронт на лијевој страни Лима). Она је овај задатак обављала врло успјешно, јер је била храбра и снажљива, а у Бијелом Пољу и на десној страни Лима имала је доста познаника и пријатеља и код православног и код муслиманског становништва. Уз то је своје кретање могла да правда потребом да снабдијева своје четворо малољетне дјеце.

У периоду од фебруара до јуна 1942. године, и Ружић је, поред чешћих одлазака до Бистрице и Затона, неколико пута ишла до Шаховића, Прошћења и других партизанских положа-

¹⁹ Казивање Рајка Нишавића аутору 29. маја 1974. године у Београду, као и на основу сјећања самог аутора.

ја, преносила информације и извјештаје за Рифата Бурџовића-Трша и Милоја Добрашиновића, као и прилоге у житу, одјећу и обућу, санитарском материјалу, љековима и муницији. Једном приликом, маја—јуна 1942. године, на путу за Прошћење, ухватили су је четници у Лепенцу и спровели у Шаховиће. Мило Бакић је том приликом хтио да је убије, али Милан Бандовић није дозволио ни да је туку нити да јој одузму коња и со коју је преносила партизанима.²⁰ Сјутрадан је пуштена и наставила је пут за Прошћење. Пошту је предала Цветку Рудићу, који је тада био борац I батаљона Бјелопољског одреда.²¹

Када Ружић није била у могућности да лично пренесе пошту или пропагандни материјал, то је радио њен син Славко. Тако је он урадио једном приликом јуна 1942. године када је писмо и други материјал, ушивене у стељу самара, предао Вукосави Поповић у Пећарској за Ивана Добрашиновића, који се у том тренутку налазио код Малише Шћекића (са једним партизаном из Србије, Пендићем). Послије тога Добрашиновић је коначно дошао у Расово.²²

Одласком Милене и Руже Обрадовић, чланова Партије, и Десе Булатовић у Бјелопољски одред, боравком Вука Булатовића, члана Среског комитета КПЈ, претежно на подручју лијеве стране Лима, хапшењем и интернисањем Косе Булатовић, као и паљењем кућа од страна Италијана — све током јануара и фебруара 1942. године — у Припчићима практично нико није остао за партијско-политички рад. Сава Обрадовић је у фебруару био у Бистрици и, пошто није реализован договор о преласку једног броја комуниста из општине Бистрица и Расово на лијеву страну Лима ради ступања у Бјелопољски одред, вратио се у Припчиће, једно вријеме покушао илегално да ради и одржава везе са симпатизерима НОП-а, да би се послије падања у руке непријатеља и интернирања Вука Булатовића (августа 1942. године) скоро у потпуности пасивизирао. Доласком партизанских снага из Босне поново ступа у редове НОВЈ, у II српску бригаду, и гине у борби против Немаца за ослобођење Београда октобра 1944. године у својству замјеника команданта батаљона. У Припчићима се повремено одржавао контакт још једино са браћом Неђељка Мердовића — Милованом и Милорадом. Партијска организација у Припчићима није обновљена до краја септембра 1943. године.

Партијска ћелија у Затону у првој половини 1942. године постојала је само по броју чланова. Милика Обрадовић и Вучина Дробњак су били у групи на челу с Душаном Кораћем, а на терену је остала једино Евгенија-Гена Кораћ, која због порођаја

²⁰ И коња и со добила је од Шабана Зејниловића из Лозница, с тим да со преда као прилог партизанима.

²¹ Аутору саопштила Петра Ружић 11. јуна 1974. године у Бијелом Пољу.

²² Аутору саопштио Славко Ружић 11. јуна 1974. године у Бијелом Пољу.

а затим малог дјетета није могла да иде ван Ивања. Услови за политичку активност бивали су све тежи. Четници врше притисак, и група води с њима борбе на Превини, Острелу и у Равној Ријечи, повлачећи се у правцу Шаховића. По повратку, априла 1942. године, група није могла остати компактна, већ су појединачно или по двоје-троје морали тражити сопствена рјешења и везе за опстанак и даљу дјелатност.

Ситуација постаје тежа и због појаве пљачкашких банди из муслиманских редова, које су све бројније и организоване. Оне врше притисак на православно становништво. Двадесетог јануара пљачкају Ивање и околна села, па способни мушкарци бјеже на лијевој страну Лима, гдје их чекају четници, прихватају и мобилишу. Честите муслиманске породице дају отпор пљачкашким групама и у своје куће склањају црногорску и српску нејач и њихову имовину. Примјера ради, треба истаћи породицу Ђоровић из Ивања, а посебно Ахма Ђоровића, који је симпатизер Партије још од 1937. године, а о чијој активности и држању Евгенија-Гена Кораћ (сада Јаснић) каже:

„Преко њега је Душан (Кораћ — Д. Д.) добио први шапирограф који је служио за умножавање партијског материјала. На његову адресу је неко време долазио материјал, а по некада га је и разносио. Био је укључен у све акције које је организовала Партија. Био је веома везан за Партију а нарочито за Душана па никада није постављао питање свог ангажовања на неким задацима. То је показао и у тешким тренуцима 1942. године. Када је банда опљачкала Ивање, он је са осталим Ђоровићима у својој скривници сакрио рањене борце из Ивања. Ту су данима остали све док се нису опоравили па су их после пребацили за Затон. Поред тога он и његова браћа су један део становништва из села узели под своју заштиту па су их сместили у своје куће. Нама је та кућа увек била отворена као и људима који су нас тражили“.²³

И поред терора муслиманских банди, Ахмо Ђоровић и даље одржава везе с Душаном Кораћом и другим комунистима. Он остаје привржен НОП-у и у границама својим могућности пружа помоћ илегалцима и када су му четници орљачкали и запалили кућу за вријеме општег напада на Муслимане јануара 1943. године (тада су четници запалили и кућу Букана Кораћа, Душановог оца), а у јесен 1943. године међу првима је изабран за одборника НОО.

Евгенија-Гена Кораћ, због притиска муслиманске реакције и захтјева да је муслиманска милиција преда Италијанима у Бијелом Пољу (наводно зато што четници пребацују Муслиманима да штите партизанске породице), била је принуђена да напусти Ивање и по сагласности партијске организације маја 1942. годи-

²³ Сјећање Евгенија—Гене Јаснић (материјал писан 20. II 1975.)

не пребацила се у Пећ. Ту се партијски повезује и ради до новембра исте године, када се опет вратила у Ивање.²⁴

Из наведених разлога партијска ћелија у Затону се не састаје и практично као таква више не постоји. Милика Обрадовић се чешће пребације и на терен коритске и савинопољске општине и одржава доста редовне контакте с Малишом Шћекићем и Смајом Хаџибеговићем све до јула 1943. године.

У Затону остаје Вучина Дробњак, који живи илегално и без много услова за политички рад. Ипак, он одржава контакте с Миликом Обрадовићем и с породицом Дила Шћекића, која представља главно упориште за везу бубањско-штитарске гериле са комунистима у Расову и Бистрици, а тиме посредно и са партијском организацијом те гериле. Везе са симпатизерима се одвијају индивидуалним контактима, јер о масовним скуповима не може бити говора. Дјелатност Дробњака прекидају четници, који га хапсе новембра 1942. године, из Затона спроводе за Шаховиће, одатле фебруара 1943. године за Колашин, а марта—априла предају Италијанима, који га интернирају за Бар. Уз помоћ Милутина Зечевића, четника, иначе његовог доратног друга, Дробњак је крајем августа 1943. године побјегао из логора и наставио политички рад у Затону до ступања у IV батаљон III санџачке пролетерске бригаде октобра исте године.²⁵

Партијска организација у Лозној такође почиње да се „растапа“ Радомир Луковић, секретар ћелије, био је са затонском групом и повремено је долазио у Лозну ради одржавања контаката с осталим комунистима. Међутим, јануара 1942. године муслимански карабињери хапсе Јована Буровића, члана КПЈ, и присталице НОП-а Суља и Харума Меховића и спроводе их у италијански затвор.²⁶ Буровић касније, након изласка из затвора, дужи времена борави на лијевој страни Лима, на подручју беранског среза, неповезан и пасиван скоро све до јесени 1943. године.²⁷

Душан Булатовић Цато је прва жртва из партијске организације у Лозној. Иницијативан, одан и храбар комуниста, он једном приликом са неколико другова прелази у Црвљевине (берански срез). Међутим, четници их том приликом изненадно нападају и Душан гине. То се догодило у прољеће 1942. године.²⁸

Послије тога, 4—5. маја 1942. године, из строја испада Стојана Луковић. Стојана и Станомирка-Микица Луковић (млађа сестра Радомира Луковића) носиле су из Ивања радио-вијести од Душана Кораћа, предале их Радосаву Бубањи у Журенима

²⁴ Исто.

²⁵ Погинуо је код Нове Вароши, у борби против Њемаца, као политички комесар чете априла 1944.

²⁶ Аутору саопштио Јован Буровић.

²⁷ Аутору саопштио Батрић Бубања.

²⁸ Аутору саопштила Станомирка—Микица Луковић 24. априла 1975. године у Београду.

и пошле да извиде да ли је успјела диверзантска акција на мосту у Шћепаници. Ту су их ухватили четници Павла Буришића, тукли их (иако је Стојана била трудна) и спровели у Затон, а затим у Ракоње код Бијелог Поља. Послије мјесец дана одвели су их у Беране а затим у Колашин, гдје су остале у затвору 4—5 мјесеци. Након изласка из затвора вратиле су се у Јагоче (у Лозној) и одмах се повезале с герилцима. Станија, мајка Радомира Луковића, и Олга, његова сестра, одржавале су контакт с герилцима, скривале их и обезбеђивале им исхрану, преносиле вијести и служиле им као курирска веза.²⁰ Стојана, међутим, због високог степена трудноће и порођаја 19. децембра 1942. године није била у могућности да ради и доприноси као у претходном периоду.

Најзад, 8. маја 1942. године, муслимански карабињери организују засједу и хватају посљедњег члана КПЈ и секретара партијске ћелије у Лозној Радомира Луковића. Они га предају Италијанима, а ови га интернирају.³⁰

У Коритима партијска организација није постојала до краја септембра 1943. године. Омладинац Миломир Баловић повремено је долазио у Бистрицу и контактирао са Милутином Поповићем или његовом сестром Дивном, па је партијска организација у Бистрици крајем 1942. године донијела одлуку да га прими у КПЈ.³¹ Према томе, о неком организованом политичком раду у коритској општини у овом периоду не може се говорити.

Четници на десној страни Лима најбоље су били организовани у Затону и Лозној. Пошто их је од штаба Павла Буришића и главнине његових снага практично одвајао само Лим, добар број четника Затонаца се истицао на фронту против партизана и у позадини против герилаца, активиста и симпатизера НОП-а, као и у борби против Муслимана. Милан Бандовић, прво као предсједник затонске општине а од краја 1942. године као командант Бјелопољског четничког одреда, био је један од најистакнутијих интелектуалаца и идеолога у редовима четника Павла Буришића. По његовим наређењима присталице НОП-а су мобилисани у четнике, затварани, интернирани или стријељани, а као непосредни извршиоци тих наређења били су нарочито познати: Мило Бакић (шурак Павла Буришића), батинаш и мучитељ затвореника у четничком затвору у Шаховићима, Јагош Кораћ и Милован Драгићевић, Симо Кораћ, командир затонске чете, Радун Бубања, командант мјеста, Раденко Тмушић, његов замјеник, Лазар Квч, познати квислинг полицајац, Милутин Зечевић и други. У Ивању су се као четници истицали Данило и

²⁰ АИИТ, VIII 13—20, Сјећање Станомирке—Микице Луковић и Стојане Луковић (стр. 30 и 31).

³⁰ Радомир Луковић остаје у логору до септембра 1943, када ступа у Прекоморску бригаду са којом се октобра 1943. пребацује на Вис. Из ове се пребацује у Прву пролетерску, у којој као политички комесар чете гине 24. децембра 1944.

³¹ Аутору саопштио Малиша Шћекић.

Милун Павловић, учитељи (Данило је бао командант четничког батаљона).³² У Лозној су као четници били познати: Сретко Војиновић, кога су герилци убили 1943. године (из његове породице су у четницима били и два његова сина, три брата и два синовца), Сретко Радовић, кога су Италијани 1941. године поставили за предсједника општине, Анто Обрадовић, дјеловођа (одступио с Њемцима), Душан Јокић и други.³³

У оваквој ситуацији олакшавајућа околност за герилце, активисте и остале учеснике и присталице НОП-а била је у томе што је командант Затонско-лозанског четничког батаљона био Бранко Шћекић, упркос томе што је (по наређење Павла Буришића о заштити Колашина 8. марта 1942. године) са дијелом батаљона учествовао у борби против партизана на лијевој страни Лима. И у тој акцији, а нарочито након повлачења партизанских снага за Босну, када се четничке јединице враћају у своја мјеста, Шћекић је штитио партизанске породице, тучао „своје“ четнике који су вршили терор над партизанским породицама, а у Затону редовно обавјештавао партијску организацију о плановима четника, о намјерама да претресају поједина села и засеке или поједине партизанске породице са циљем да открију герилце или ухапсе поједине активисте и симпатизере НОП-а.

И муслиманска реакција, на челу с Јусом Ђоровићем, све је активнија. Муслиманске пљачкашке групе у Ивању су нападале православно становништво без обзира на његову опредељеност (партизанску или четничку), док су муслимански карабињери у Лознај: Река Шахман, командир, Хако Шахман, Шахин Ђоровић из Лозне и други, сами или у сарадњи са четницима организовали акције, хапсили, убијали и палили куће активиста и присталица НОП-а (што значи да су се досљедно придржавали оног договора са састанка „православних и муслиманских првака“ у Биочи 22. фебруара 1942. године). Поред злочина о којима је раније било ријечи, муслимански карабињери су почетком 1943. године убили Милоњу-Мића Булатовића и Веру Поповић, чланове СКОЈ-а, а Милену Булатовић и њену кћерку Јелу, која је такође била члан СКОЈ-а, тукли су и предали Италијанима, који су их потом интернирали.³⁴ Скоро у исто вријеме ухватили су рањеног партизана Мурата Мајсторовића-Милуна, који је био дошао да се излијечи у својој кући, одвели га и убили.³⁵ У љето 1943. године запалили су кућу Радомира Луковића и породице Булатовић. Крајем 1943. године, заједно са четницима, извршили су прави масакр, четници су ухватили око 50 омладинки, жена и старијих мушкараца, повезали у конопце, тукли и протјерали у шуму зв. Бреза између села Радулићи и Јагоче, и предали мус-

³² Казивање Батрића Бубање.

³³ АИИТ, VIII 13 — 14 Сјећања Станомирке—Микице Луковић и Јуса и Хаса Шахмана (стр. 16).

³⁴ Исто (стр. 18—20).

³⁵ Аутору саопштио Риза Батиловић 2. априла 1975. године у Лозној.

лиманским карабињерима и банди Ђамила Прашчевића. Ови су стријељали 49 лица, а Милену Булатовић, која се октобра 1943. године вратила из интернације, најпросто су растргли и на комаде сасјекли.³⁶ Станију Луковић, крваву од удараца, спасио је Река Шахман. Она о томе догађају прича:

„Није човјек у онај час осјећао ни бол, ни ударце, јер кад очима гледаш ужасне смрти, којима су морили наш народ, и док сам слушала њихову писку под усташким камама, док их боду и разносе ножевима, док нас ногама ударају и ударцима разбијају лобање, ми нисмо ништа осјећали, осим само један велики ужас и мржњу против тих насилника“.³⁷

Друга половина 1942. године и нарочито зима 1942/43. године представљају најтежи период за рад комуниста на терену и герилских група. Послије повлачења партизанских снага за Босну четници су се окомили на герилце и остале активисте, на чланове њихових породица и друге присталице и пријатеље НОП-а. Посебну мету за четнике Павла Ђуришића представљала је беранска герила, која је имала јаку партијску организацију, одважне комунисте и борце и привржене присталице не само на терену среза беранског већ и на десној страни Лима у срезу бјелопољском,прије свега у селима општина Лозна и Затон.

Повезивање с беранском герилом

Срески комитет КПЈ за срез бјелопољски није имао контаката с комунистима и партијским организацијама на десној страни Лима све од марта 1942. године (када је Вуко Булатовић послао писмо у којем објашњава ондашњу ситуацију и одребује извјесне задатке комуниста који су остављени за рад на терену на десној страни Лима)³⁸ до августа—септембра 1943. године. Како о доласку неких јачих партизанских јединица на овај терен није више било повора, а Срески комитет није слао своје делегате ни ма какву пошту, нити је позивао секретаре ћелија на консултације и договор, требало је да се комунисти и партијске организације сами сналазе, придржавајући се начелних директива које су добијене на савјетовању у Шаховићима 21—23. јануара. Ни секретари партијских ћелија ни остали члинови КПЈ нијесу знали ко је од чланова Среског комитета остао на терену, нити са киме би могли да се повежу.

Овакав став Среског комитета тешко се може схватити, јер је невјероватно да он или поједини његови чланови нијесу знали да је један број комуниста враћен на терен пет општина на десној страни Лима, да се у том крају налазе познате партизан-

³⁶ Као напомена бр. 33 (стр. 20).

³⁷ АИИТ, VIII 1з — 18, Сјећање Станије Луковић (стр. 15).

³⁸ Из изјаве Вука Булатовића у вези с питањем његовог права на Партизанску споменицу 1941. од 8. маја 1957. године.

ске и комунистичке породице (у Пришчићима браћа Нећељка Мердовића, у Расову породица Добрашиновић, у Бистрици Милутин Поповић и Малиша Шћекић, у Затону породица Влајка Шћекића итд.), и да се бар са неким од њих може успоставити веза. Да се Комитет више интересовао, односно да је имао више иницијативе и смјелости, веза се могла успоставити и преко беранске гериле. Сигурно је да би активност партијских ћелија и комуниста на десној страни Лима у срезу бјелопољском била плоднија и вјероватно са мање пропуста да је постојала координација између њих и Среског комитета.

Но, ако није било контаката са Среским комитетом КПЈ за срез бјелопољски, партијске ћелије и поједини комунисти у овим општинама су се, раније или касније, повезали с беранском партијском организацијом, која је преко Милоша Бубање, Бока Пајковића, Сава Јоксимовића и других помогла да комунисти и на овом терену углавном буду у курсу догађаја и да и у најкритичнијим ситуацијама политички дјелују у народу. Штавише, на терену општина Затон и Лозна од маја 1942. године више и није било партијских ћелија, већ је политичку активност иницирала и непосредно организовала партијска ћелија штитарско-бубањске гериле са основном базом у Журенима, у Затону, тачније: у кући Миљана Бубање. „Два сина је имао у партизанима“ — пише Саво Јоксимовић. „Његова кућа је била једна од курирских станица. Све што је имао у кући у тору било је на располагању партизанима“.³⁹ Са подручја ових општина у герили су били Душан Кораћ, Милоња и Батрић Бубања (Миљанови синови) и Милорад Булатовић. Секретар партијске ћелије био је Милош Бубања.⁴⁰

Герилци су свакодневно били у покрету. Обилазили су присталице и пријатеље НОП-а, објашњавали им ситуацију, бодрили их и давали им задатке. Омладини су посвећивали посебну пажњу, окупљали је и везивали за себе, ангажовали је на извршавању одређених задатака. Најхрабрије и најодлучније су примали у Партију и СКОЈ.

У Лозној је, вјероватно априла 1942. године, примљен у КПЈ Милорад Булатовић,⁴¹ а 11. јула Батрић Бубања. Крајем априла формиран је актив СКОЈ-а у саставу: Милоња-Мићо Булатовић, секретар актива, Јела Булатовић, Бела-Куса Личина, Станомирка-Миќица Луковић, Милутин Раичевић, Милорад Дробњак, Јусо Шахман и Халид Шахман. Актив СКОЈ-а је доста редовно одржавао састанке, а организовао је и теоретски рад са чланством, у чему су му помагали комунисти из партијске ћелије гериле.⁴²

³⁹ У *герили*, Титоград 1963, стр. 157.

⁴⁰ Аутору саопштио Милош Бубања.

⁴¹ Аутору саопштили Јусо и Хасо Шахман.

⁴² Аутору саопштили Станомирка—Миќица Луковић и Јусо и Хасо Шахман.

Поред чланова КПЈ и СКОЈ-а, овдје су били врло ангажовани на линији НОП-а и многи ванпартијци: Мира Лутовац, Русто Шахман, Хасо Шахман, Суљо Меховић, Харум Меховић, Шахин Боровић из Трубине, карабињер, и посебно Милена Булатовић и Станија Луковић. Герилце су повремено помагали и партизанима били наклоњени Мато Ковачевић, Љубо, Миливоје и Рајо Војновић итд. Сви су допринесли да се герилцима обезбиједи исхрана и смјештај за вријеме боравка на том терену, одјећа и обућа, санитарски материјал и љекови, мунисија, вијести и информације о кретању и акцијама непријатеља, преносили су поруке и разни материјал у друга села, прихватили и лијечили рањене партизана и слично. Овдје су више пута боравили Саво Јоксимовић, Мујо Шћекић, Милош и Батрић Бубања, Душан Кораћ и други.⁴³ Било је ситуација да у породици Радомира Луковића бораве истовремено италијански карабињери, који су заузели кућу и становали на горњем спрату, и герилци, за које је у приземљу била ископана рупа као трап и покривена даскама, некад и по пар дана, јер герилци нијесу могли да изађу док карабињери не оду у партролу или другу акцију.⁴⁴

На иницијативу партијске организације гериле, у Журенима је априла 1942. године формиран омладински актив, а 6. јула исте године актив СКОЈ-а. За секретара актива СКОЈ-а изабран је Велимир Бубања (Миљанов најмлађи син), младић који није имао пуних 15 година. Тада су још примљени: Милосава и Радосава Бубања из Журена и Вукашин-Цано Миладиновић из Потока. Пријем у СКОЈ и формирање актива објављени су у присуству Милоша Бубање, секретара партијске ћелије, Радована Карличића, члана КПЈ, и Мића Булатовића, секретара актива СКОЈ-а у Лозној. Но, главна партијска веза у њиховом раду била је Деса Бубања. У периоду од јесени 1942. до прољећа 1943. године у СКОЈ су још примљени: Вучета, Милутин и Мирка Бубања, Верица и Милка Поповић и Радојко Шћекић. Верица и Милка су одржавале везу са Шефком и Емином Шабовић из Брестовика и њихову одјећу (димиде, зар и ферецу) облачиле су када су носиле пошту за Полицу, Ивање и друга мјеста.⁴⁵

Партијска организација и актив СКОЈ-а — поред одржавања веза с комунистима у сусједним мјестима, пропаганде за НОБ, рад на спречавању раздора између Црногораца, Срба и Муслимана, прикупљања прилога и слично — посебно су имали задатак да утичу на избјеглице из Пећи, који су остали без имовине, да не иду у четнике и окупаторске карабињерске јединице, у чему су постигли значајан успјех.

Утицај партијске организације гериле био је у Затону осјећан, нарочито код омладине, упркос пријетњама, хапшењу и зло-

⁴³ Исто.

⁴⁴ Аутору саопштила Станомирка—Микица Луковић.

⁴⁵ Аутору саопштио Велимир Бубања 16. IX 1974. године у Београду.

стављању присталица и симпатизера НОП-а од стране четника. У Затону је формиран актив СКОЈ-а августа 1942. године, у који су тада и нешто касније ушли: Мило Шћекић, секретар, Милош и Цага Кораћ, Коса и Крсто Обрадовић, Радивоје Богавац, Софија Шћекић и Вукман Јочић.

Скојевци су имали задатак да прикупљију податке о кретању четника, да обезбјеђују кретање и смјештај герилаца, прибављају мунисију и слично. Једном приликом, октобра 1942. године, када су ту поред локалних боравили и расовски четници, скојевци организују сијело на које су дошли и четници. Пошто је оружје било одложено, скојевци су из пушака повадили мунисију. Због тога су неколико дана морали да се скривају да их четници не би похапсили и спровели у Колашин.⁴⁶

Као пандан СКОЈ-у, четници су покушали да у Затону формирају своју омладинску организацију, чији је предсједник била Даринка Бубања, али без успјеха.⁴⁷

Главно герилско упориште у Затону представљала је породица Милића-Дила Шћекића. Захваљујући утицају Влајка и Бранка, и остали чланови њихове породице су се уочи рата укључили у револуционарни покрет. Драгиња, њихова најстарија сестра, тукла се са жандармима када су хтјели да хапсе Влајка на сабору у Боденицима 12. јула 1940. године. Златија је прије рата најчешће преносила писма и поруке од партијске организације у Затону и од Душана Кораћа као партијског руководиоца за друге везе и обратно. Велимир (Мило) и Софија, најмлађи брат и сестра, иако још малољетни активно су ангажовани у вријеме јулског устанка и касније. Посебан примјер оданости и храбрости била је њихова мајка Марија, која се ни једног момента није колебала да слиједи пут Комунистичке партије и њеног стријељаног сина Влајка, да у својој кући илегално прима герилце и да их храни, да лично преноси поруке и пошту за Расово, Припчиће, Пријелоге, Бубање и друга одредишта, да се отворено свађа са четницима и да им у лице каже да су издајници и да ће за своја недјела главом платити када дођу партизани итд. Јануара 1942. године Италијани су хтјели да пуцају у Бранка, а Марија је ухватила и подигла цијев пушкомитраљеца и спасила га од сигурне смрти, јер је у том моменту успио да ухвати заклон и да побјегне. Због тога су је Италијани ухапсили и спровели у Беране, а одатле за Бијело Поље. У затвору је била око мјесец дана, али је и након изласка из затвора наставила да активно ради, да прима и извршава разне задатке без обзира на могуће посљедице по њу и чланове њене породице.

У кући Милића-Дила Шћекића више пута се догађало да четници дођу када се тамо већ налазе герилци, а да до сусрета, што значи и до сукоба, ипак не дође. Једанпут су тако у соби

⁴⁶ Аутору саопштила Софија Шћекић-Јовановић 28. маја 1974. године у Београду.

⁴⁷ Аутору саопштио Батрић Бубања.

били Милош и Батрић Бубања, а четници су изненада дошли, Диле и Марија су четнике увели у другу собу, послужили их ракијом, а Софија убачила кроз прозор стубе да се Милош и Батрић пребаце на таван. А када су четници хтјели да оду, један је тражио да види другу собу, јер му се Софијино држање учинило сумњивим. Наравно, стубе су у међувремену биле склоњене, а у соби није било никога.

У Ивању, поред породице Душана Кораћа и породице Ђоровић, за штитарско-бубањску герилу сигурну везу је представљао Ратко Бубања, кога су герилци држали у легалности све док је тако могао опстати. У његовој кући герилци су безбједно прихватани и снабдијевани, а Ратко је обављао послове које би му герилци одређивали.⁴⁸

По коначном доласку из Бистрице у Расово, крајем маја или почетком јуна 1942. године, Иван Добрашиновић је предузео мјере да се повеже с беранском герилом. Састанак се није могао одмах одржати, јер су четници били блокирали путеве, раскрснице и пријелазе преко Лима. Касније почетком октобра, Софија Шћећић је организовала састанак изнад Затона. С Ивановом су се састали и разговор водили Милош и Батрић Бубања.⁴⁹ Овим састанком је само формално успостављен контакт између партијских организација, док фактички веза са Бубањама, Пријелозима и нарочито са Затонем и Бистрицом није ни прекидана. Ипак, ово повезивање с беранском партијском организацијом створило је и омогућило сталну обавезу међусобног информисања и координирања акција, што је у ситуацији када четничке и друге непријатељске снаге јачају било веома значајно, а посебно и због тога што је, августа 1942. године, пао непријатељу у руке Вуко Булатовић из Припчића, члан Среског комитета КПЈ. Вијест да се Булатовић предао четницима, што су ови са задовољством ширили, деморализаторски је дјеловала на присталице и симпатизере НОП-а. То је захтијевало интензивнију пропагандну противакцију комуниста, јер је Булатовић био познат као партијски руководилац.

У општинама среза бјелопољског на десној страни Лима четници су дијелили власт са муслиманском реакцијом. Претежно муслиманске општине и села имали су своје предсједнике и карабињере, а у претежно правослачним селима било је обратно; у мјешовитим селима су у карабињере регрутовани и једни и други. Између четника и муслимана нема фронталних сукоба осим појединачних чарки, а главни циљ четника био је да се истријебе комунисти. Зато је положај комуниста и других илгалаца био изузетно тежак, као и свих њихових присталица и помагача. У таквој ситуацији присуство комуниста и герилских група било је од великог значаја.

⁴⁸ Октобра 1943. пошао је у бригаду и касније погинуо на Сремском фронту као командир чете.

⁴⁹ Аутору саопштио Милош Бубања.

Утицај комуниста на муслимански живаљ (изузимајући појединце и поједина села) био је мањи од утицаја муслиманског реакционарног вођства које је било уз окупатора. Без обзира на низ објективних околности којима се такво стање може објаснити, сигурно је да се оно може цијенити и као пропуст партијских организација. Људима је требало прићи са више смјелости и упорности, требало је проналазити појединце који би били спремни да сарађују с активистима НОП-а. Неки примјери могу донекле да илуструју како су Муслимани гледали на комунисте, а из тога и како је могла да се оствари блискија међусобна веза.

Фебруара 1942. године Бучани су ухватили Љубана Ружића на Влаху, али су га пустили на интервенцију Иса Бучана, који му је тада рекао: „Слушај, Милошевићу (по оцу Милошу — Д. Д.), много сам хљеба појео код Милоша, и да нијеси његов син ни врана кост ти се не би знала гдје је, а овако би ме хљеб Милошев огубао и зато те пуштам“.⁵⁰

Послије хватања Мула Мусића, Малиша Шћекић је пријетио Вехбу Бучану да ће због Мула одговарати, а Вехбо је по свом брату поручио да он нема ништа против Малише, па се чуди зашто му пријети.

Августа 1942. године Јупо Махмудовић је на Влаху наишао на Малишу Шћекића који је спавао у шуми, пробудио га је и питао зашто је тако неопрезан, „јер те могу твоји убити, а послје би се рекло да су то урадили Муслимани“

Ускоро послје тога, Шћекић се у магли изненада срео са Базимом Сијарићем, који је ишао са око 150 до 200 наоружаних људи. Сијарић је познавао Шћекића и знао је да је комуниста, као што је и Шћекић знао да је овај озлоглашени командант муслиманске милиције. Сијарић је Шћекића могао убути или предати Италијанима, а ипак му је назвао „добро јутро“, рекао својим „волонтеријама“ да пробу, а затим Шћекићу примијетио да је неопрезан и да би га његови људи — да га он не познаје — вјероватно убили. На растанку дао му је пакло скадарског дувана.⁵¹

Септембра—октобра 1942. године Петра Ружић је носила писмо Ивана Добрашиновића за Милутина Поповића, Смаја Хацибеговића или Малишу Шћекића. Муслиманска милиција ју је ухватила на Влаху, пронашла писмо и хтјела да је ухапси. Ту се нашао Рагип Ајдарагић из Бијелог Поља, с Петром се руковао и лијепо разговарао, а кад га је Базим питао ко је та жена, он је одговорио да је то сестра Милоја Добрашиновића. На питање Сијарића коме носи писмо она је отворено казала. Сијарић је на то одредио два војника да је отправе до Бистрице и у повратку до Његњева. Ружић је предала писмо Малиши Шћекићу и од Шћекића донијела одговор Добрашиновићу.⁵²

⁵⁰ Аутору саопштио Љубан Ружић 19. јуна 1974. године у Бару.

⁵¹ Аутору саопштио Малиша Шћекић.

⁵² Аутору саопштила Петра Ружић.

Поставља се питање: Не потврђује ли примјер Љубана Ружића да се старо породично пријатељство Иса Бучана и Милоша Ружића (а таквих пријатељстава је било доста) могло искористити за остваривање сарадње на линији НОП-а са једним бројем Муслимана? Можда то није било могуће у конкретном случају јер је Вехбо Бучан био један од познатих издајника, али се сигурно могло наћи прилика да се такво пријатељство претвори у политичку сарадњу и у срединама које су се сматрале неприступачним за дјеловање активиста НОП-а.

Сусрети са Сијарићем указују да он тада није био расположен да се, најблаже речено, замјера комунистима. Напротив, показао је да због позитивног става комуниста према Муслиманима његов однос према комунистима није био исто што и однос према четницима. Наравно, сигурно је да ни Сијарић ни било који други представник муслиманске реакције не би прихватио никакву понуду за борбу против окупатора, али за успостављање мира, који би народу и те како одговарао, вјероватно је било изгледа.⁵³

Иако је сарадња с неким муслиманским вођама данас само претпоставка, чињеница је да покушаја од стране партијских организација у овом смислу није било, осим донекле у Лознај, где је неколико појединаца, чак и муслиманских карабињера, сарађивало с комунистима и помагало герилце.

Средином новембра 1942. године партијска организација штитарско-бубањске гериле одржала је састанак у Бубањама, у вези с изградњом земунца и припремама за прелазик на строже илегалне услове живота и рада, о чему је Окружни комитет КПЈ Беране благовремено издао директеву и упутства и критиковао ову организацију због закашњења у њеном спровођењу. Као и ранијим састанцима, и овом састанку је присуствовао Душан Кораћ, иако је партијска организација била обавијештена о његовом кажњавању.

У току партијског састанка почео је да пада снијег, па је рад убрзан да би се што прије донијела одлука гдје да се илегалци смјесте док први снијег окопи, пошто ова склоништа још није су била завршена. Душан Кораћ и Милоња Бубања су распоређени у Дубово, Милош Бубања у Затон код Дила Шћекића, неки у Журене, Бубање итд.

Ускоро је на десној страни Лима изграђена земунца између села Потоци и Журени, у којој су се смјестили: Александар-

⁵³ Уосталом, када је Селмо Хашимбеговић, члан Обласног комитета КПЈ за Санцак, ишао преко Пештери у ослобођени Нови Пазар, првих дана децембра 1944. године срео га је Хазим Сијарић и питао га шта да ради. Хашимбеговић му је одговорио да је најбоље — ако није чинио злочине, што сам треба да зна — да са својом војском ступи у партизане и да у борби против окупатора потврди свој патриотизам. Ово је свакако имало утицаја на Сијарића да тих дана с батаљоном својих војника приђе партизанима (Изјава Селма Хашимбеговића аутору децембра 1974).

-Ако, Бошко, Деса, Милоња (Савин), Милосав, Милош и Станика Бубања из Бубања, Радован Карличић из Лукавице, Вучета Недовић из Пријелогоа (сви из среза беранског), Батрић Бубања и Милорад Булатовић (са подручја општина Затона и Лозна). Ова је земунџа служила не само као склониште, да би се презимило, већ и као база за политичку дјелатност комуниста и осталих из штитарско-бубањске гериле и за одржавање веза са Окружним комитетом Беране и са другим герилским групама са подручја беранског среза, као и за њихов прихват (Поличани и други од Берана), а такође и као база за успостављање и одржавање веза с комунистима и партијским организацијама на десној страни Лима. Јануара 1943. године, када је герила била у покрету, погинуо је у Бубањама Милоња (Савин) Бубања⁵⁴).

Душан Кораћ и Милоња (Миљанов) Бубања су добили задатак да обезбједе склониште у Дубову. Они су се привремено смјестили у кући Марице Божовић, која је и предложила Душановом оцу Букану да их прими и склони. Претпоставља се да је Марица обавијестила о овоме свога дјевера Миаила (зета Радуна Бубање, четничког команданта мјеста у Затону), а овај вјероватно Милана Бандовића. У зору, 23. новембра 1942. године, група четника под командом Букана Томовића је опколила кућу, узела као таоце Душанову мајку и супругу и тражила да се Душан и Милоња предају. Душанова супруга Евгенија-Гена је пошла да с овом двојицом „преговара“ о захтјеву четника и предложила да остане с њима, баце бомбу и изгину, јер је претпостављала да ће их све стријељати. Душан и Милоња су ишли на то да Гена одуговлачи преговоре до мрака, када би они побјегли и пробили се до Затона. У међувремену, Милан Бандовић је послао појачање у људству и оружју, па су ови били савладани. Спровели су их у команду чете у Коминама, а одатле у Шаховиће. Након два дана довели су и Гену с дјевојчицом (рођеном 4. јануара 1942. године) и послје недјељу дана све их спровели за Колашин. Душана су одмах оковали. Убрзо су их извели на суд. „Суђење“ је трајало неколико дана, и више је личило на лакрдију. Душан и Милоња су осуђени на смрт, и 15. децембра 1942. године око 16 часова чета војника их је одвела на Брезу и стријељала. На стрељишту су се поносно држали, кличући Комунистичкој партији Југославије и Совјетској Русији. Милоња је успут пјевао као уз гусле.⁵⁵

Колики значај је придаван хватању Душана Кораћа и Милоње Бубање види се и из предлога Павла Буришића од 29. децембра 1942. године, упућеног Дражи Михаиловићу, да се Букан Томовић, резервни поднаредник, унаприједи у чин резервног наредника, уз образложење: „Четник под редним бројем 4 прило-

⁵⁴ Саво Јоксимовић, н. дј., стр. 178/179. и 241, као и на основу казивања Милоша Бубање.

⁵⁵ Сјећање Евгенија-Гене Јаснић (материјал писан 20. II 1975), као и на основу казивања Велимира Бубање.

женог предлога (Букан Томовић — Д. Д.) успео је да са придодатим му четницима дана 23. новембра 1942. године у селу Дубову, среза Бјелопољског ухвати комунисте Кораћа Душана и Бубању Милоњу, које је похапсио“ Предлог је својеручно потписао Буришић као командант Лимско-санџачких четничких одреда.⁵⁶

Ваља напоменути да су с Генем четници спровели из Дубова и Марицу Божовић, наводно као партизанског јатака. Кад су стигли у Рибаревине, Марица се обратила стражарима да је пуне у Бијело Поље, код Милоша Бандовића, што су они и урадили, и више се није појавила.

Евгенија-Гена Кораћ је задржана у четничком затвору у Колашину до априла 1943. године, када су је четници предали Италијанима, а ови интернирали у логор у Бару. Ту се повезала с другарицама из подгоричке партијске организације, која ју је (организовано са својим људима) извукла из логора. Из Подгорице је убрзо прешла у Баковицу, а 1944. године отишла у одред у Малесију, где је била у агитпропу оперативног штаба.⁵⁷

Поред мјера на консолидацији и учвршћењу војних јединица, четници организују и политичке акције ширег значаја. У Шаховићима се 30. новембра и 1. и 2. децембра 1942. године одржава омладинска конференција четничких одреда југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санџака, на којој поред осталих присуствују: мајор Остојић, као изасланик Драже Михаиловића, мајор Лазић, као изасланик Главног националног одбора, и мајор Буришић, командант одреда. За предсједника конференције изабран је Милан Бандовић из Затона, командант четничких одреда за срез бјелопољски. Поред Бандовића са подручја десне стране Лима запажени су још и Милун Павловић, учитељ из Ивања, и прота Тихомир Балшић из Бистрице.

Конференцију је отворио Павле Буришић, „који је изнео циљ конференције, да се чује глас омладине о будућој држави“ Милан Бандовић је, последице дводневне дискусије по разним питањима и усвојеног програма, закључио рад конференције говором у коме је поред осталог рекао да је омладина „свесна борбе против свих непријатеља“, да је искристалисала „свој програм и бориће се за његово остваривање“, „моли омладину да поведе једну одлучну борбу против наших непријатеља“ и на крају указује „да су једино дошли на конференцију ради договора за борбу против партизана“.⁵⁸

Из наведеног јасно произлази да „свесна борба против свих непријатеља“ значи искључиво борбу против партизана. Таквој борби четници су до краја рата остали досљедни.

⁵⁶ АВИИ, Фонд ЛСЧО, рег. бр. 35/2, к. 132.

⁵⁷ Као напомена бр. 23.

⁵⁸ *Документи о издајству Драже Михаиловића*, стр. 15—19.

У Колашину је 4. децембра исте године одржана друга конференција, са циљем „да се оснује омладинска интелектуална секција четничке организације на територији Црне Горе, Боке и Санцака“, и то „централна секција са седиштем у Колашину и среске по срезовима“ У секцију за срез бјелопољски су ушли: Милан Бандовић, срески командант, Михаило Андрић, правник, Вуксан Мрдак, правник, Радисав Бабовић, свештеник, и Богдан Кршикапа, правник. „Једногласно је ријешено да срески одбори буду при среским командама ради једнообразности послова.“⁵⁹

Четници су на својим скуповима, као и иначе, говорили да су комунисти уништени, али главни циљ њихових политичких скупова била је мобилизација за борбу против партизана. Четничко руководство крило је од својих присталица и од народа снагу и успјехе Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Босни и другим крајевима Југославије и вршило широке припреме за мобилизацију што већег броја људи против партизана. Мобилизација је обухватала и присталице НОП-а, да не би представљали опасност у позадини и да би их имали „на оку“, али и да би их евентуално компромитовали. У том циљу четнички одреди улазе у планове окупатора за општу (тзв. четврту) непријатељску офанзиву против НОВ и ПОЈ.

Покољ Муслимана у бихорским селима

На десној страни Лима четници су били организовани у три батаљона: Затонско-лозански, Расовско-бистрички и Коритски.⁶⁰ Међутим, ударна снага ових батаљона није била адекватна бројном стању њиховог људства. Сам Буришић је увиђао да на те батаљоне не може поуздано рачунати за борбу против партизана, јер њихово људство у већини није жељело да напушта свој терен и своје домове, чему су у доброј мјери доприносили својим дјеловањем баш комунисти и остали активисти НОП-а на десној страни Лима, као и партијска организација беранске гериле. Зато Буришић, да би ове јединице учврстио и још више људства мобилисао, у договору с Дражом Михаиловићем, припрема акцију широких размјера против Муслимана у срезу бјелопољском на десној страни Лима. Али он ни за ову акцију не може сасвим да се ослони на локалне четнике, јер већина мјеш-

⁵⁹ Исто, стр. 28—29.

⁶⁰ Не знам откуда у *Санцаку* (Београд 1964, стр. 378) податак о Бистричко-коритском батаљону. Расовско-бистрички батаљон је формиран крајем новембра 1941. године. Могуће је, међутим, да су четници извршили реорганизацију својих батаљона уочи напада на партизана марта 1943. године, када је Миливоје Обрадовић добио другу функцију, а за команданта Расовског батаљона постављен Букан Томовић, док су чете из Костенице и Пећарске припојене Коритском, односно ушле у састав Бистричко-коритског батаљона, али о томе нијесам нашао података у неком другом документу.

тана не жели борбу ни с Муслиманима, рачунајући, поред осталог, и на могућу одмазду.⁶¹ Ипак, уз јуришне и друге четничке јединице из Црне Горе, ова три батаљона су у датом тренутку и те како послужила на линији четничког програма.

О току и резултатима напада на Муслимане у Бихору Буршић је лично обавјештавао Дражу Михаиловића. Шестог јануара 1943. године он пише Дражи (обраћајући му се са „Чика Боко“) да су операције у бјелопољском срезу почеле 5. I 1943. године у 12 часова, и то прво код Рада Корде, који је спалио 15 кућа, убио 10 Муслимана, а 5 је сагорјело у кућама.⁶²

Потпун извјештај о извршеним злочинима Буршић је поднио 10. јануара 1943. године. Он гласи:

„Акција на десној страни Лима у срезу Бјелопољском завршена је. Иста је изведена тачно по утврђеном плану. Резултат ове борбе је:

1) *потпуно су уништена следећа муслиманска села*

(Секција Пљевље, Сјеница, Пећ и Колашин):

Вољавац, Губавача, Радијеља, Усаковићи (Ушановићи — Д. Д.), Пресечник, Батуриће, Доњи Влах (Секција Пљевље), Муровићи (Миројевићи — Д. Д.), Шоља, Радојева Глава, Побратиће, Медине (Медише — Д. Д.), Доња Костеница, Стубло, Врх, Змијинац, Шиповице, Необртина, Османбегово село, Дупљаци, Јасен, Костиће, Кашевар, Ивање, Годијево, Жилићи, Горња Црнча, Горњи Радулићи, Врба, Црхал, Краденик, Сипање, Личине (Секција Сјеница — Пећ) укупно 33 села.

2) Жртве:

Муслимана бораца око	400 (стотине)
Жена и деце око	1.000
Наше жртве	14 мртвих
	26 рањених
	од којих 3 жене.

До оволиког броја наших жртава дошло је не услед неправилног вођења од стране старешина, већ очигледног нечувања самих војника и њихових херојских јуриша на муслимане, који су били затворени у својим кућама“.⁶³

Као што се види, злочин је плански припремљен, 33 села су уништена, преко 1.400 особа убијено (од тога 1.000 жена и дјецe!). Но, четници нијесу остали на томе. Ускоро они пале му-

⁶¹ Према казивању Смаја Хаџибеговића, уочи напада четника на Муслимане Дмитар Шћекић је обавијестио породицу Хаџибеговић о четничким плановима и препоручио им да се склањају, што су они и урадили и тако се спасли.

⁶² АВИИ, Фонд ЛСЧО, рег. бр. 7/3, к. 132.

⁶³ Црна Гора 1941—1945, стр. 109.

слиманске куће и у осталим селима: Олуја, Стројтаница, Бољанина, Расово, Ресник, Растока итд. И тада су жртве биле првенствено жене и дјеца.

Припреме четника за поход на Неретву и њихов пораз у четвртој непријатељској офанзиви

Послије успјешно изведене „операције“ против муслиманског живља, четници су почели припреме за прелазак јединица на лијеву страну Лима. Иако су прикривали разлоге опште мобилизације, народ је убрзо сазнао да партизанске снаге надиру из Босне у правцу Црне Горе и Санџака. Окружни комитет и партијске организације беранске гериле, као и комунисти и остали активности НОП-а на десној страни Лима, указују на намјере четника и раде да се мобилизација омете и одлазак у борбу против партизана осујети, односно да се у самим четничким редовима изазову страх и паника.

У првој половини јануара 1943. године Саво Јоксимовић, члан Окружног комитета КПЈ Беране, упутио је по Дилу Шћекићу позив Малиши Шћекићу да хитно дође у Затон. Малиша је стигао у Затон и 3—4 дана боравио у Дилевој кући, али како је у селу било много четника, ни Саво ни други герилци нијесу могли да дођу на заказано мјесто, те се Малиша морао вратити за Бистрицу. Пошто до овог контакта није дошло, Боко Пајковић, секретар Окружног комитета КПЈ Беране, полази из Потока (одн. из земунце штитарско-бубањске гериле) преко Ивања за Бистрицу. Са Боком је био и Александар-Ако Бубања. Из Ивања су стигли у Костеницу и смјестили се код Павића Јаћимовића. Иако се на том подручју налазио велики број четника (Горњоселски батаљон и штапска чета Радомана Томовића), супруга Павићевићева је однијела писмо за Малишу Шћекића и он се исто вече састао са Боком. Стражу су чували Вуксан Јаћимовић (син Павићев) и други скојевици. Одатле су пошли у кућу Радосава Недовића, гдје им се придружио и Милика Обрадовић, који је тих дана с Милорадом Булатовићем боравио у Гргајама, у породици Буровића. Сјутрадан су се нашли с Милутином Поповићем и другим члановима КПЈ и у једном савраку изнад Пећарске одржали су партијски састанак. Смајо Хаџибеговић и Хивзо Чиндрак нијесу присуствовали овом састанку, јер су морали да се од четника који су им попалили куће склоне на друго подручје.⁶⁴

Боко Пајковић је говорио о политичкој ситуацији, а стању на фронтима, о борби партизана у Босни, Хрватској и Словенији, и упознао комунисте с тим да четници припремају напад

⁶⁴ Аутору саопштио Малиша Шћекић.

широких размјера на Народноослободилачку војску у Босни. С обзиром на то, истакао је, комунисти и остали активисти НОП-а имају задатак да спречавају четничку мобилизацију и одлазак четничких јединица на партизане, односно, уколико се мобилизација не може спријечити, да симпатизери НОП-а напуштају јединице због „болести“, недостатка или „неисправности“ оружја и слично, а ако ступе у борбу с партизанима да изазивају панику у четничким редовима и напуштају фронт повлачећи за собом и остале. Пајковић се критички осврнуо на дотадашњу активност партијске ћелије, за коју је рекао да није задовољила, па је изабран и нови секретар — Малиша Шћекић.⁶⁵

Око мјесец дана касније Бистрицу су посјетили и Саво Јоксимовић и Милосав Бубоња.⁶⁶ Смјестили су се у кући Новице-Нока Шћекића (односно његове породице, јер је Нока муслиманска милиција убила октобра 1942. године). Јана Шћекић, жена Нокова, била је веома привржена НОП-у. Она је прихватала и хранила герилце у својој кући и на тај начин доводила у опасност и себе и своје седморо дјеце. У њиховој кући су боравили од пар дана до три мјесеца Мухо Дуздаревић, Мунир Хадровић, Муле Мусић, Иван Добрашиновић, Малиша Шћекић, Миломир Баловић и други. Пред акцију четника против Муслимана дошао је у њену кућу Симо Кораћ, командир четничке чете из Затона, и питао је гдје су партизани. Јана је с иронијом одговорила — „па ви сте их отјерали за Босну“.⁶⁷

Поред тога што је одржао састанак с партијском ћелијом, Саво Јоксимовић се у Бистрици срео с Миладином Радуловићем-Крцуном и измијењао са њим мишљења о могућностима саботаже у четничком батаљону и бригадама прије него што ступе у борбу с партизанима, односно о стварању панике у четничким редовима уколико дође до борбе.

⁶⁵ Дотадашњи секретар Милутин Поповић тврди да је већина присутних чланова ћелије била против његовог смјењивања, те да је он и даље остао за секретара. Међутим, и Саво Јоксимовић, који је мјесец дана касније посјетио Бистрицу, наводи Малишу Шћекића као секретара (*У герили*, 287).

⁶⁶ О времену доласка Бока Пајковића и Сава Јоксимовића у Бистрицу у литератури и сјећањима неких учесника постоје различити подаци: Александар-Ако Бубања тврди да је с Боком Пајковићем пошао из Потока за Бистрицу 3. марта, Саво Јоксимовић у својој књизи *У герили* наводи да је у Бистрицу дошао крајем јануара 1943, Миладин Радуловић-Крцун тврди да се у Бистрици срео са Савом Јоксимовићем крајем фебруара или почетком марта, Малиша Шћекић каже да је Пајковић у Бистрицу долазио прије Јоксимовића, што је и логично, јер је он у Пајковићевом присуству одређен за секретара партијске ћелије, а у таквом својству га и Јоксимовић помиње у својој књизи. Према томе, Боко Пајковић и Ако Бубања су у Бистрици могли бити крајем јануара или почетком фебруара, а Саво Јоксимовић и Милосав Бубања крајем фебруара или почетком марта.

⁶⁷ Казивања Мула Мусића, Смаја Хаџибеговића и Малише Шћекића.

Миладин Радуловић-Крцун по партијском задатку се убацио у четничке редове. Прво је био официр при штабу Студеничке бригаде — Јаворски корпус, и у том својству је лета 1942. године „службено“ пролазио за Црну Гору. Тада се први пут састао с Милутином Поповићем и Малишом Шћекићем, упознао их с политичким стањем на подручју слива Рашке и Ибра, са плановима четника и са дјеловањем комуниста у народу и у редовима саме четничке организације. Од октобра 1942. године Радуловић је официр при штабу четничког корпуса, а 1943. године је постао командант Дежевске бригаде.⁶⁸

Радуловић се срео с Малишом Шћекићем и по повратку са Неретве, када је успио да разним саботажама искључи цијелу бригаду из борбе против партизана.⁶⁹

У циљу ометања четничке мобилизације, комунисти и други активисти и присталице НОП-а на десној страни Лима истицали су околност да муслиманска реакција може да организује нападе у знак одмазде за четничке злочине, па да се због тога ваља наћи код својих кућа. С друге стране истицали су доминацију снаге и наоружања НОВЈ. Све је то утицало да су људи избјегавали да бесциљно гину и на разне начине су давали отпор мобилизацији четника и настојали да остану на свом терену.

Али и четници су предузимали одговарајуће мјере. Онима који су избјегавали мобилизацију пријетили су да ће бити строга кажњавани. Среска четничка команда је послала распис командама мјеста којим се тражио списак „свих сумњивих лица која су и данас одата комунизму и штетна су по четничку организацију“.⁷⁰ Најзад, Павле Буришић је 14. марта 1943. издао наредбу да се формирају пријеки војни судови. Наредба у изводу гласи:

„Због изванредних прилика, које су сада настале на надлежној ми територији због лажне комунистичке пропаганде, а да би се иста најенергичније сузбила и њени иницијатори, дезертери и други деструктивни елементи на лицу мјеста кажњавали,

НАРЕБУЈЕМ

1. Да се по свим срезовима одмах по пријему ове наредбе образују привремено преки војни судови.

Састав неких војних судова по срезовима биће овакав:

V/ БЈЕЛОПОЉСКИ СРЕЗ:

- Капетан Миливоје Обрадовић
- Малиша Шутовић
- Мило Бакић.

⁶⁸ Аутору саопштио Миладин Радуловић-Крцун.

⁶⁹ Првог и 2. новембра 1943. Миладин Радуловић са својим сарадницима извршио је удар у Дежевокој четничкој бригади, коју су читаву разоружали и основали Ибарски партизански одред (*Санџак*, стр. 431).

⁷⁰ АВИИ, Фонд ЛСЧО, рег. бр. 10/, к. 139.

2. Одређени судови ступају у дејство одмах.
3. Њихово трајање биће до даљег наређења“⁷¹

Под ударом ове наредбе међу првима смо се нашли Иван Добрашиновић, Станка Лабан и ја. Четничка патрола нас је крајем марта или почетком априла 1943. године спровела за Бистрицу, а затим (изузимајући Лабан) у Затон Милану Бандовићу. Бандовић нас је ипак пустио, јер је за нас вјероватно интервенисао Светозар Добрашиновић из Заостара (брат од стрица Ивановог и мог оца), члан штаба Павла Буришића, који је у међувремену обавијештен о нашем хапшењу.

Командант Бистричко-коритског батаљона, Урош Баловић, учитељ, одбио је да иде на лијеву страну Лима, под изговором да мора да брани своја села од Муслимана. Основни разлог за његов такав став лежао је у томе што је био свјестан снаге НОВЈ, па је избјегавао да му људи непотребно гину, али и у томе што су мјештани зајста страховали од одмазде муслиманске милиције и других квислиншких муслиманских организација, које су послје четничких злочина имале подршку муслиманских маса. Међутим, чињеница је и то да је Баловић знао да су Милутин Поповић, Малиша Шћекић и Смајо Хаџибеговић комунисти и да је имао могућности да их убије или похвата и преда окупатору или вишој четничкој команди, а он то није урадио. Напротив, када је Светозар Добрашиновић тих дана рекао Баловићу да треба да истријеби „домаће“ комунисте, Баловић му је одговорио да ће он то учинити када и Беранци униште „своје“ комунисте, Тиме му је ставио до знања да свако има „своје“ комунисте, да се њихов политички утицај осјећа и да поред свих притисака и оружаних акција четници нијесу успјели да их физички униште.

Због свега тога Буришић је смијенио Баловића с дужности команданта батаљона и на његово мјесто поставио Дмитра Шћекића, командира Костеничке чете. Али ни послје тога из савинопољске и коритске општине на партизане није пошло више од 50 људи, од којих је убрзо већина дезертирала. Послје кратког времена Урош Баловић је поново постао командант батаљона, јер је имао више присталица од Шћекића.⁷²

Командант Затонско-лозанског четничког батаљона Бранко Шћекић подржавао је четничке акције против Муслимана све док није схватио да циљ четничке организације није борба против муслиманске реакције већ уништавање незаштићене муслиманске сиротиње, жена, дјецe и стараца, и пљачка њихове имо-

⁷¹ АВИИ, Фонд ЛСЧО, рег. бр. 14/1, к. 132.

⁷² По ослобођењу Баловић је стријељан као гестаповец.

Таква се његова улога види јасно и из његовог дневника (казивања Малише Шћекића и Смаја Хаџибеговића).

вине. Увидио је да то није начин и пут да освети брата Влајка, па је показао спремност да напусти четнике и пође у партизане. Али Саво Јоксимовић, Милош Бубања и други герилци тражили су да Бранко крене с батаљоном према добијеном распореду од четничке команде и да у путу деморализаторски дјелује на своје људство, тако да по могућству изазове метеж прије него и стигне на фронт.⁷³ Шћекић је са задовољством прихватио и извршио овај задатак. Крајем маја је дашао у партизане, али је ускоро, у Булићима код Андријевице, 21. августа 1943. године, погинуо у борби против четника као командир чете у Беранско-андријевичком партизанском батаљону.

Четнички батаљон из Расова добио је задатак да чува мост код Тепаца. Симпатизери НОП-а у батаљону истакли су да пријети опасност њиховим породицама од муслиманске милиције, па је за кратко вријеме готово цио батаљон напустио мост. Остали су командант батаљона и командири чета са врло малим бројем људи. Тако се батаљон распао а да тако рећи ни метка није испалио на партизане.⁷⁴ Послије овога четничка организација у Расову се фактички никад више није консолидовала нити је представљала неку борбену снагу.

Прелазак Неретве од стране партизанских снага и њихов продор из Босне на тло Црне Горе и Санцака априла 1943. године, као и велики број мртвих, рањених и заробљених четника и масовно дезертирање присилно мобилисаних сељака, демантовало је четничку пропаганду о уништењу партизана, о наводним групама које се још крију по Босни, итд. Постало је јасно да партизани представљају добро организовану и наоружану народну војску, свјесне и дисциплиноване борце који, сврстани у дивизије и бригаде, наносе огромне губитке непријатељу.

Бјежећи са фронта пред налетом Народноослободилачке војске, а и да би „оправдали“ своје дезертерство, четници су проносили приче о храбрости партизана. Говорили су да су партизани тако распоређени да их одједном има и испред и иза четничких положаја, да скоро сви имају машинке и пушкомитраље и да нема силе која им се може одупријети. Но, обавјештавали су и о томе да похватане четнике брију, а затим добро нахране и пуне кућама.

*Пораст политичког расположења према НОП-у
и повезивање с Обласним комитетом КПЈ за Санџак*

Успјеси савезника на фронтима против Њемаца и Италијана, а нарочито Црвене армије на Источном фронту, повратак партизанских јединица из Босне, пораз четника на свим секто-

⁷³ Саво Јоксимовић, *У герили*, стр. 286 и 287.

⁷⁴ Аутору саопштио Љубан Ружић 19. јуна 1974. у Бару.

рима и њихово повлачење и бјежање под притиском Народно-ослободилачке војске — створили су повољну климу за успјешно дјеловање партијских организација и комуниста. Ситуација постаје још повољнија када Њемци, средином маја 1943. године, разоружавају Павла Буришића са 3.200 четника и интернирају га са 33 официра и 1.588 војника.⁷⁵ Герилци и комунисти који су остављени за политички рад на терену слободније се крећу, свакодневно воде разговоре са селацима, објашњавају им политичку и војну ситуацију и указују на неминован крах окупатора и домаћих издајника. Симпатизери НОП-а су живнули. Појединци који су раније показивали симпатије према четницима али се нијесу компромитовали као учесници у четничким јединицама или као злочинци правдају се да су били у заблуди или да су били присиљени да иду у четнике.

Ваља истаћи да су чланови КПЈ и остали припадници НОП-а у читавом периоду који је предмет овог рада имали помоћ и подршку не малог броја породица и појединаца. Поред већ наведених, треба поменути и следеће: Гавро и Вучић Дробњак и њихова мајка Лабуда, Лепосава Божовић, Мага Балевић, Даница Зулетић, Милија Масловарић, Драшо, Маринко и Милијана Кораћ, Милорад Ивановић, Милинко Адамовић и други из Затона; Драго, Миља и Станија Шћекић из Журена; Дивна и Ната Поповић из Пећарске, преко којих су често одржаване везе са партијском организацијом у Бистрици, Павић Јаћимовић из Костенице, породица Хаџибеговића из Ботурића и други; Раде Величковић, Богдан Луковић и други из Лознице, породице Мартиновића Елмаза и Мумина из Растоке и Оброва, већина породица Мећедовића, породица Шћепановић и друге из Оброва; Илија Андрић, Спасоје Булатовић и сестре му Миљојка и Милева, Раде Шћекић, Божо Шекуларац и Петар Булатовић из Растоке; породице Пешића и Шћекића из Ресника, итд. Могла би се навести имена и низ других четитих људи који су у најмању руку благонаклоно гледали на НОП, као и оних који су се од октобра 1943. године коначно определијели за НОП.

Успјеси партизанских снага у IV непријатељској офанзиви, деморализација и крах четника, као и интензиван политички рад беранске гериле, створили су услове за мобилизацију нових бораца и формирање већих оперативних партизанских јединица на подручју срезова Беране и Андријевица, које би биле у стању да изводе крупније војне акције. Зато Окружни комитет КПЈ за Беране доноси одлуку да се формирају војно-политички

⁷⁵ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату*, том II, књ. 9, стр. 464.

сектори и веће јединице. Ову одлуку Окружни комитет је донио на састанку у Љешници, између Петњице и Полице. Почетком маја 1943. године Беранци су формирали батаљон од двије чете, а Андријевичани свој батаљон од три чете. Трећег маја Окружни комитет је донио одлуку да се оба батаљона споје у један под називом Беранско-андријевички батаљон.⁷⁶

Првих дана маја 1943. године Иван Добрашиновић одлази за Бјеласицу ради договора с беранским герилцима. Но, како је Беранско-андријевички батаљон био добио задатак да се повеже с јединицама Главне оперативне групе НОВЈ, Добрашиновић се укључио у батаљон да би успоставио везу с Обласним комитетом КПЈ за Санџак, јер Срески комитет Бијело Поље ни тада није ништа предузимао да се повеже с партијским организацијама на десној страни Лима, нити су ове знале ко су и гдје се налазе чланови тог комитета. Батаљон је пошао из Појатишта изнад Лубница у правцу Мојковца 16. маја 1943. године, али због услова које је наметнула V непријатељске офанзиве није успио да успостави контакт с Главном оперативном групом, па се послије мјесец дана вратио на терен беранског и андријевичког среза.⁷⁷

У међувремену на терену је настављен рад на реализацији задатака о припремању омладине и других симпатизера НОП-а за одлазак у партизане. Средином маја 1943. године формирао сам актив СКОЈ-а у Расову, у саставу: Милош Величковић, Голуб Добрашиновић, Милоје Луковић и Станка Лабан. У периоду јун—септембар у СКОЈ су још примљени: Вера и Вида Величковић, Манојло Добрашиновић, Славко Ружић и Влајко Пешпић.

Крајем маја 1943. године муслиманска реакција у бјелопольском срезу организује акције против православног живља, слично као што су то урадили четници против Муслимана у јануару и фебруару. Да би што више заоштрила међусобне односе и реванширала се за четничке злочине, она Србе и Црногорце на десној страни Лима квалификује као комунисте и под тим видом тражи и добија подршку окупатора. Искористивши долазак Њемаца у Црну Гору и Санџак и њихову офанзиву против партизана, као и интернирање Буришића и припадника његових јуришних јединица, егзекутори Газим Сијарић, Вехбо Бучан, Гаљан Лукач и други, са јаким и добро наоружаним снагама, уз помоћ издајника из Сјенице и Бихора, опљачкали су и попалили скоро сва села и домове православног становништва у свих пет општина у срезу бјелопольском на десној страни Лима, а што нијесу тада успјели то су урадили јула—августа исте године.

⁷⁶ Саво Јоксимовић, н. дј., стр. 358.

⁷⁷ Исто, стр. 1. 400—402.

Четници су покушавали да се одупру нападу, али у томе нијесу успјели. Породице су се дале у бјекство за Бијело Поље, многе преко Лима у села беранског среза, а најчешће у околне шуме и клисуре, одакле су способни мушкарци пружали отпор да би заштитили своје збјегове. Окупаторска војска није излазила из града, осим у непосредну близину, као што је био случај у Расову крајем маја 1943. године, када је из куће Митра Радочића спасла приличан број породица које су се ту биле склониле од муслиманског напада. Партизанске снаге такође нијесу биле у могућности да спријече међусобне сукобе становништва изазване распиривањем мржње на вјерској и националној основи, јер је у току била пета офанзива. У таквој анархистичној ситуацији није било услова ни за опстанак комуниста и других активиста НОП-а, па се као једино рјешење наметнуо привремено прелазак на лијеву страну Лима или на Златар ради укључења у тамошњу герилу.

Када је отпочео напад Муслимана, Миломир Баловић је из Корита дошао код Милике Обрадовић и с њим ступио у Беранско-андријевички батаљон. Милутин Поповић, Малиша Шћекић и још један број комуниста и симпатизера НОП-а из Бистрице покушали су да се повежу са златарском герилом. Пошли су преко терена Рада Корде за Страњане, срез Пријепоље, али је муслиманска милиција уз помоћ Њемаца и тамо правила пустош, па је пролаз за Златар био блокиран. Зато су се вратили за Пећарску и једна група (Радисав Недовић, Милорад Пековић, Милорад Пешић, Грубан Поповић, Обрад Поповић и Малиша Шћекић са двоје малољетне дјеце Новице Шћекића) покушава да преко Богаза и Растоке пређе према Затону, а затим на лијеву страну Лима. Шћекић је био у извидници и муслиманска засједа га је пропустила, а отворила је ватру на остале из групе да би им спријечила пролазак. Они су успјели да се врате натраг, али је у пуцњави погинуо седмогодишњи синчић Новице Шћекића. Малиша Шћекић се пребацио до Вучете Недовића у Пријелог, гдје се привремено прикључио тамошњој партијској организацији до ступања у Беранско-андријевички батаљон након његовог повратка из Затарја.⁷⁸

Милутин Поповић настоји да успостави контакт с Обласним комитетом КПЈ за Санџак. Зато крајем јуна одлази у Дивце код Пријепоља и састаје се с Милутином Дивцем и Данилом Пурићем, с којим иде у Камену Гору код Велибора Љујића, секретара СК КПЈ за срез Пријепоље, а одатле за Блишково, гдје је нашао Воја Лековића, секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак. Поповић је изнио Лековићу ситуацију у савинопољској оп-

⁷⁸ Аутору саопштио Малиша Шћекић.

штини и на десној страни Лима уопште. Тих дана Поповићу је саопштена одлука да је одређен за члана Среског комитета КПЈ за Бијело Поље, али он је остао на том терену до уласка партизана у Бијело Поље, 29/30. септембра 1943. године, односно до доласка Среског комитета у ослобођено Бијело Поље.⁷⁹

Крајем маја и почетком јуна ја и Голуб Добрашиновић прешли смо у Пријелог. Ту смо се повезали с Вучетом Недовићем, који је Голуба укључио у актив СКОЈ-а, а мене у партијску ћелију. На лијевој страни Лима су већ били и Мило и Софија Шћекић, Станомирка-Микица Луковић и други, који су се преко комуниста у герили такође повезали са скојевском организацијом.

Окружни комитет КПЈ Беране, на челу с Боком Пајковићем, и партијске организације на том подручју интензивно дјелују. Комунисти воде разговоре с људима, одржавају зборове, објашњавају стање на фронтима савезника и успјехе Народноослободилачке војске; симпатизери НОП-а су охрабрени и све отвореније говоре о побједи партизана и пропасти четника. У Беранско-андријевички батаљон, који скоро свакодневно води борбе против окупаторских снага и домаћих издајника, пристижу нови борци. Томе свој допринос дају партијске и скојевске организације на терену.

Другог августа, умјесто традиционалног сабора на Илиндан, беранска герила организује шири политички збор на Бјеласици, у мјесту Остриковица, на који је поред комуниста позван и већи број симпатизера НОП-а и других патриота. На збору је говорио Милош Бубања, секретар партијске организације штитарско-бубањске гериле. Он је изнио политичку и војну ситуацију, упознао присутне с борбом и успјесима Народноослободилачке војске, говорио о неминовној пропасти фашистичке Њемачке и Италије и свих издајника у земљи. На крају је позвао присутне, као и све остале родољубе, да ступају у партизанске редове.

Послије збора договорено је да се на десну страну Лима вратимо Милика Обрадовић, Мило Шћекић и ја, док су Иван Добрашиновић, Миломир Баловић и Малиша Шћекић добили задатак да успоставе везу са Обласним комитетом КПЈ за Санџак. Прије него што су пошли за Санџик, учествовали су у више оружаних акција у саставу Беранско-андријевичког батаљона. Били су у батаљону у моменту хватања Миливоја Обрадовића, команданта Расовско-бистричког четничког батаљона и касније председника Пријеког војног суда за срез бјелопољски, а учествовали су и у нападу на Штаб Лимско-санџачких одреда у Заостру.

Шћекић и Баловић су послѣ тога отишли за Обласни комитет, а нешто касније и Иван Добрашиновић. Тамо су се састали са Комненом Церовићем, чланом Обласног комитета КПЈ

⁷⁹ Аутору саопштио Милутин Поповић.

и секретаром Обласног комитета СКОЈ-а за Санџак. Шћекић је остао краће вријеме при Обласном комитету КПЈ, а приликом ослобођења Бијелог Поља крајем септембра 1943. г. именован је за помоћника команданта мјеста у ослобођеном Бијелом Пољу, Иван Добрашиновић је изабран за члана Обласног комитета СКОЈ-а а ја сам именован за члана Среског комитета СКОЈ-а за срез бјелопољски.⁸⁰

У другој половини лета 1943. године на терену бихорских општина бјелопољског среза настављен је успјешан политички рад. Људи су заинтересовано водили разговоре, расположење према партизанима је расло, а омладина се спремала за одлазак у бригаде. Повећавао се и број чланова СКОЈ-а. Уласком јединица НОВЈ у Бијело Поље, успостављањем народне власти и политичком акцијом Партије, СКОЈ-а и АФЖ-а настаје нова фаза у развоју народноослободилачког покрета на десној страни Лима. Комунисти, чланови СКОЈ-а и други активисти НОП-а добијају нове дужности.

⁸⁰ Аутору саопштио Малиша Шћекић.